

نگاهی به کتاب «ضوابط الرضاع» میرداماد

محمد انصار *

مقدمه

آوازه محمدباقر حسینی استرآبادی، مشهور به میرداماد، در علوم عقلی، سایر توانمندی‌های علمی این دانشمند بزرگ را به گوشه نشینی وادار کرده است. گاهی گمان می‌شود که او تنها در همین زمینه توانا بوده است، در حالی که می‌توان باور کرد که او یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان زمان خود، در علوم دیگر اسلامی است. بررسی آثار میرداماد در حوزه ی علوم اسلامی نشان می‌دهد که وی در شاخه‌های مختلف علوم اسلامی از دیدگاه‌های ویژه‌ای برخوردار بوده است.

دسته‌ای از آثار به جا مانده از این دانشمند بزرگ، درباره ی علم فقه است که در آن به روشن‌گری موضوعات فقهی پرداخته است.

جایگاه میرداماد در علم فقه، به اندازه‌ای بوده که صاحب تاریخ عالم آرای عباسی در شرح حال وی که در زمان حیات این دانشمند بزرگ به نگارش در آورده، می‌گوید: فقهای عصر، فتاوی‌ای شرعیه را به تصحیح آن جناب معتبر می‌شمارند.^۱

میرداماد تألیفات خوبی در فقه دارد که در این مجال تنها به معرفی کتاب «ضوابط الرضاع» و بررسی دو دیدگاه خاص وی درباره ی شرایط ایجاد محرمیت رضاعی می‌پردازیم.

* دانشجوی
کارشناسی ارشد
فقه و مبانی حقوق

۱- اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ
عالم آرای عباسی، ص ۱۲۷.

موضوع کتاب:

در بیان آثار و شرایطِ مَحْرَمیتِ رضاعی، ارضاع و فروعَاتِ فقهیِ این مسأله است. «ضَوَابِطُ» جمع «ضَابِطُ» به معنی قاعده است. «رِضَاعُ»، از ریشه «رَضَعَ» به معنای مکیدن پستان مادر یا شیرخوردن از پستان مادر است. رَضَع و مشتقات آن، ده بار در قرآن به کار رفته است.^۲ به دایه یا مادر رضاعی «مُرْضِعَه» و به کودک شیرخوار «رَضِيع» می‌گویند.^۳ راغب اصفهانی می‌گوید «آن دو تا دندان کودک که به آن دندان شیری می‌گویند، عرب به آن «راضعتین» می‌گویند، چون آن دو تا دندان برای شیرخوردن به بچه کمک می‌کند.^۴ خلاصه اینکه ضوابط الرضاع یعنی قوانین شیرخوارگی.» میرداماد در مقدمه ی رساله می‌گوید که پیش از این نیز، رساله‌ای در رضاع نوشته که برخی از معاصرین، وی را ملامت کردند. از این جهت آن موضوع را دوباره موشکافی کرده و کتاب دیگری نوشت.^۵

کتاب دارای یک مقدمه، سه استبانه،^۶ تخرمه و خاتمه است. هر یک از استبانه‌ها مشتمل بر چند مسأله و گاهی یک یا دو ضابطه می‌باشند.

در مقدمه از ادله نشر حرمت رضاعی، وجه اشتراک و اختلاف قرابت رضاعی و نسبی، محارم نسبی و رضاعی و بررسی کلام محقق ثانی در محرمیت رضاعی، سخن گفته می‌شود. استبانه اول درباره ارضاع دایه به بستگان سببی و نسبی و احکام آن و استناد میرداماد به قاعده «عموم المنزله» می‌باشد. یعنی در این بخش با آوردن ۱۵ مسأله به حرمت ازدواج با برخی از افراد به ویژه به واسطه ی رضاعیت و حکم فقهی شیردادن به افراد مختلف از لحاظ محرمیت و ازدواج پرداخته می‌شود. مفصل‌ترین مسأله در این قسمت، تحریم ازدواج صاحب لَبَن با جَدَه مُرْتَضِع است. ابتدا ادله ثبوت تحریم از نظر مصنف، نقل و نقد کلام شهید ثانی در عدم تحریم جَدَه مُرْتَضِع در برخی از موارد، آورده می‌شود. در ادامه، کلام علامه حلی درباره تحریم مادرِ مادر رضاعی، تحریم پسرِ خواهر رضاعی از نگاه فخرالمحققین و سپس دلالت ۱۸ روایت بر نشر حرمت رضاعی می‌آید. سخن علامه حلی و شیخ طوسی در این مسأله، ازدواج صاحب لَبَن با جَدَه مُرْتَضِع از نگاه فاضل مقداد، سخن شهید اول در شرح سخن علامه حلی و مناقشه محقق ثانی با سخن شهید اول و اشکال مصنف بر رد نظر محقق ثانی، از دیگر مباحث استبانه اول است. پس از آن، گذرا به سایر صور پرداخته می‌شود.

در استبانه دوم ابتدا به شرط «اتحاد صاحب لبن» و نقد و بررسی ادله موافقین و مخالفین آن می‌پردازد و سپس ۱۱ مسأله دیگر مطرح می‌شود. احکام خویشاوندی میان ارکان قرابت رضاعی (مرضعه، مرتضع، صاحب لبن) از مسائل مهم این قسمت است. استبانه سوم درباره حکم نگاه و لمس محارم رضاعی، و طمی به شبهه، انفساخ نکاح در بحث رضاعی، صور ارضاع، حکم شرعی مهریه در مورد محارم رضاعی، مسأله عتق در محرمیت رضاعی و وقوع ظهار در محرمات رضاعی است.

تخرمه دارای یک تکمله، چند ضابطه و ۲۵ مسأله است. در این جا از شروط محرمیت

۲- محمد فسّاد عبدالباقی، معجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ص ۴۰۷.

۳- آذرنشوس، آذرنشاش، فرهنگ معاصر عربی، فارسی، ص ۳۸۰، ۳۸۰.

۴- راغب اصفهانی، ابي القاسم حسن بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۰۴.

۵- میرداماد، محمد باقر، ضوابط الرضاع، ص ۷۹، ۸۰.

۶- استبانه از ریشه بوث و از باب استعمال به معنی استخراج است. (فیروزآبادی، مجدالدین محمدبن یعقوب القاسوس المحیط، ص ۱۷۱).

رضاعی، نزاع مرضعه و ولد رضیع، شهادت زنان در مسأله رضاع و ... سخن گفته می‌شود. خاتمه دارای ۶ مسأله و ۱۴ ضابطه است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: تعریف مُرضعه، عدم اشتراط اذن زوج در ارضاع، ارضاع از شیر زنا، تأثیر رضاع در طبیعت و اخلاق، ویژگی‌های دایه و تأثیر آن در تربیت فرزند، احکام حضانة فرزندان رضاعی، موارد ثبوت و سقوط حق حضانة.

آقا بزرگ طهرانی در ذیل معرفی این کتاب چنین می‌نویسد:

«ضوابط الرضاع بر یک مقدمه و سه استبانه و یک خاتمه مرتب شده است. هر یک از استبانه‌ها مشتمل بر ضوابط و مسائل و تتمات می‌باشد. در این رساله برخلاف عقیده جد خود محقق کرکی قائل به عموم منزلت گردیده است. این رساله همراه با چند رساله دیگر که درباره رضاع نوشته شده است، در سال ۱۳۱۵ به چاپ رسید. بنابر نسخه‌ی ارزشمندی که در کتابخانه-ی شیخ شریعت موجود است، استرآبادی نگارش آن را در سال ۱۰۲۸ به پایان برده است. آن را شاگردش عبدالمطلب بن یحیی طالقانی از روی نسخه‌ی خط مؤلف نوشت و با نسخه‌ی مصنف مقابله نموده است و بلاغات میرداماد در کنار آن نوشته شده است ابتدای رساله بنابر نسخه‌ی مدرسه فاضلیه چنین است: الحمد لله رب العالمین و لی کل رشیح^۷ وی در جای دیگر از کتاب‌هایی که بر رد دیدگاه‌های میرداماد نوشته شده، نام می‌برد که عبارت‌اند از:

- ۱- الرضاعیه: آن اثری از محمدتقی بن میرزا علی محمد نوری پدر محدث نوری (متوفای ۱۲۶۳) است که در آن جا مسأله عموم منزلت را که میرداماد ادعا نموده است، رد می‌کند.
- ۲- کشف القناع عن صریح الدلیل فی رد علی من قال بالتنزیل: این اثر به قلم یوسف بن احمد بن ابراهیم بحرانی (متوفای سال ۱۱۶۸ هجری) نوشته شده است.

اهمیت کتاب ضوابط الرضاع

قطب الدین اشکوری درباره‌ی این کتاب چنین گفته است: «ضوابط الرضاع فی الحقیقه؛ أم الكتاب اصحاب است.»^۸ در فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار چنین آمده است: «مؤلف این رساله حضرت میرداماد می‌باشد و آن مشتمل بر اکثر اقوال علمای امامیه و اخبار راجع به رضاع است و می‌توان این رساله را که در حدود ۴۸۵۰ بیت انشاء گردیده بهترین رسائل در این مسأله دانست و مراجعه به آن شخص را مستغنی از مطالعه سایر رسائل رضاعیه و سایر کتب فقه می‌کند، چرا که مطالب آن‌ها دارای تحقیقات دقیقه کامله ای است.»^۹

در زیر، فهرست وار به ویژگی‌های این رساله اشاره می‌کنیم:

- ۱- میرداماد دارای دیدگاهی ویژه بوده و در برخی از مسائل مهم رضاع با نظر مشهور فقها مخالف است. مانند شرط اتحاد فحل، تعداد دفعات شیرخوردن کودک، سن شیرخوردن کودک و.. پس دلایل وی برای اثبات موضوع و رد نظرات دیگران برای هر پژوهشگر دینی، با ارزش است. گاهی به تندی از دیدگاه‌های فقهای گذشته خرده گرفته و گاهی آن‌ها را

۷- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۲۰- ج ۱۸، ص ۵۳- ج ۱۱، ص ۱۹۰.

۸- اوجبی، علی، میرداماد، ص ۴۱.

۹- منزوی، علی نفی و محمدتقی دانش پسزوه، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار ج ۱، ص ۴۱۵.

می‌پسندد. مثلاً در باب مسأله ظاهر و تأثیر آن در محرمیت رضاعی، پنج نظریه را آورده است، سپس نظر خودش را که با نظر مشهور متفاوت است، می‌نویسد.

۲- کمتر کتابی در این موضوع به صورت استدلالی نوشته شده و دارای مسائلی است که فقیهان دیگر، کمتر به آن پرداخته‌اند. وی بیشتر آثار فقهای گذشته را دیده است. در برخی از جاها، به نظرات دیگران همراه با نام‌شان یا کتاب‌شان اشاره می‌نماید، مؤلف نه تنها مستندات فروع، بلکه اقوال بزرگان فقه را بیان، و شهرت و اجماع را در هر فرع بررسی کرده و سپس به مناقشه و استنتاج می‌پردازد.

۳- تحقیقات و نظریات حدیثی و رجالی مصنف که برخی از آن‌ها ویژه ی خود اوست، در جای جای کتاب به چشم می‌خورد. این‌ها نشان دهنده ی اطلاعات گسترده ی وی در حوزه ی علوم اسلامی است.

۴- ضوابط الرضاع یک کتاب فقه استدلالی است که در آن مسائل و احکام فرعی همراه با اسانید و ناقلین آن‌ها ذکر شده است و در نقل احادیث هم نام سلسله راویان به طور تمام و کمال می‌آید. چنان که می‌توان گفت برخلاف کتب فقهی پیشینان که به این امور کمتر توجه می‌کنند و به راحتی از آن می‌گذرند، وی روشی نو در بیان فقه استدلالی داشته است.*

۵- این کتاب دارای چند مبحث اصولی است که می‌توان از لابه لای متن آن، دیدگاه‌های وی را نسبت علم اصول و قواعد فقهی به دست آورد. میرداماد در این کتاب به مناسبت، به تشریح مباحث اصولی تحت عنوان «ضابطه» می‌پردازد. برخی از این مباحث اصولی عبارت‌اند از: معنای لغوی و اصطلاحی اصل، شهرت، شبهه محصوره و غیر محصوره. همچنین از قواعد فقهی برای استدلال و استنباط حکم کمک می‌گیرد.

۶- اهمیت دیگر این کتاب، بازگشایی قاعده «عموم المنزله» است. زیرا بیشتر فقها تا به امروز، منکر این قاعده هستند. میرداماد جزء نخستین کسانی است که از این قاعده در بحث رضاع بهره گرفته است.

چاپ کتاب ضوابط الرضاع

کتاب ضوابط الرضاع، از قدیم الایام مورد توجه مردم و فقیهان بوده است. بنابر گزارش کتاب «معجم طبقات المتکلمین» این اثر به وسیله ی حسین بن محمد واعظ استرآبادی از علمای قرن یازدهم به فارسی ترجمه شده است.^{۱۱} متأسفانه هیچ نسخه خطی از آن گزارش نشده است.^{۱۲}

بعدها این رساله با رساله محقق کرکی و مجلسی و شیخ ابراهیم قطیفی که در موضوع رضاع نوشته‌اند و همچنین رسائل حزاویه، در سال ۱۳۱۵ خورشیدی به چاپ رسید.^{۱۳}

اما این رساله به صورت مستقل تاکنون دو بار به چاپ رسیده است:

۱- در سال ۱۳۹۲ به همت حجت منگنه‌چی تصحیح و در قطع وزیری و در ۴۲۲ صفحه به وسیله مرکز فقهی ائمه اطهار(ع) قم و با همکاری موسسه فرهنگی میرداماد گرگان به

۱۰- میرداماد، محمدباقر، ضوابط الرضاع، ص ۲۶۸ الی ۲۷۰.

۱۱- سبحانی، جعفر، معجم طبقات المتکلمین، ج ۳، صص ۲۳۳، ۲۳۴.

۱۲- مقدم، محمدباقر، اثرآفرینان استرآباد و جرجان، ص ۱۸۵.

۱۳- مشاعر، خان‌بابا، فهرست کتاب‌های چاپی عربی،

چاپ رسید. تصحیح این اثر بر اساس سه نسخه ی موجود در کتابخانه های آستان قدس رضوی مشهد، مجلس شورای اسلامی تهران و مرعشی نجفی قم بوده است. برای بهره گیری بیشتر خوانندگان در انتهای کتاب، نمایه آیات، روایات و... آمده است. همچنین نام کتاب و شماره ی صفحات منابعی که مصنف از آن یاد کرده، در پاورقی آمده است که کمک بزرگی به خواننده می کند.

حجت منگنه چی مصحح کتاب، متولد سال ۱۳۵۵ است وی دارای آثار دیگری مانند عصمت اهل بیت در آینه ی قرآن، دعای مکارم الاخلاق در پرتو قرآن و حدیث، مجمع الفوائد فی شرح الفوائد و ... است.

۲- بار دیگر در سال ۱۳۹۲ به کوشش سید مجتبی میردامادی تصحیح شد و آن را مرکز بین الملل ترجمه و نشر المصطفی در قم در دو جلد به چاپ رساند. مصحح کتاب از اساتید دانشگاه بوده و سابقه نگارش چند مقاله پژوهشی درباره ی اندیشه های میرداماد را دارد.

شرایط محرمیت رضاعی

شیر خوردن نوزاد از زنی که مادر نسبی او نیست، با شرایط خاصی، یک رابطه ی خویشاوندی درست می کند که به آن قرابت رضاعی می گویند. در اسلام قرابت رضاعی از قرآن و روایات گرفته شده است. قرآن کریم در آیه ۲۳ سوره نساء می فرماید: «... و امهاتکم الّتی ارضعنکم و اخواتکم من الرّضاعه...»

در این باره، حدیثی از پیامبر اکرم (ص) هست که فرمود:

يَحْرُمُ مِنَ الرِّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ يَعْنِي حَرَامٌ مِثْلًا دَخْتَرٌ نَسَبِيٌّ بِرِ شَخْصٍ، حَرَامٌ اسْتِ وَ دَخْتَرٌ رِضَاعِيٌّ نِيز حَرَامٌ اسْتِ. به سخنی دیگر، محارم رضاعی همچون محارم نسبی هستند.

فقها در تعداد شروط ایجاد محرمیت رضاعی اتفاق نظر ندارند. اما ۵ شرط جزء شروط عمومی محرمیت رضاعی است. نظر میرداماد در دو مورد از شروط محرمیت رضاعی، با نظر فقهای مشهور مخالف است. اول اینکه وی ده بار شیر خوردن طفل را کافی می داند ثانیاً قائل به عدم اشتراط سن فرزند رضاعی است.

در اینجا به اجمال به بررسی دیدگاه های وی همراه با نقل آرای فقهای شیعه و اهل سنت می پردازیم:

الف- ده بار شیر خوردن

از شروط اصلی محرمیت رضاعی، تعیین نصاب برای شیر خوردن مُرضع یا رضیع است. در فقه شیعه دو دیدگاه هست: برخی ۱۰ بار شیر خوردن و برخی دیگر ۱۵ بار شیر خوردن را برای محرمیت ضروری می دانند. شهید اول و میرداماد نظر نخست را پذیرفته اند. میرداماد در بحث اول از بخش تخته به این شرط سخن می گوید. نخست به نقل نظرات فوق می پردازد و سپس می نویسد:

«صحیح‌ترین نظر بنا بر احتیاط، که من به آن فتوا می‌دهم و به آن اعتماد دارم، همان قول اول است»

برای تأیید نظرش به عموم آیه «و امهاتکم ...» و بیش از ده روایت صحیح و موثق استناد می‌کند. در ذیل هر روایت به مناقشات و اشکالات پاسخ می‌دهد. سپس دلایل قائلین به ۱۵ بار شیرخوردن را می‌آورد و آن‌ها را رد می‌نماید. سرانجام این بحث را با نقل و نقد بررسی فقهای عامه و شهید ثانی به پایان می‌برد.^{۱۵}

شهید ثانی درباره ی نظر اول می‌گوید که آن قول معظم اصحاب است، ولی خود وی این نظر را به تفصیل رد کرده و روایات مستند این نظریه را نیز ضعیف و مردود دانسته است.^{۱۶} فقهای معاصر همانند بیشتر فقهای متقدم، ۱۵ مرتبه را شرط می‌دانند، اما برای کودکی که ده بار شیرخورده است، محدودیت‌هایی قائل شده‌اند. آن‌ها چنین گفته‌اند:

«اگر ده مرتبه هم به او شیر دهند احتیاط مستحب آن است کسانی که به واسطه شیر خوردن او به او محرم می‌شوند با او ازدواج نکنند و نگاه محرمانه هم به او ننمایند».^{۱۷}

آیت الله خوبی این مطلب را به گونه ی دیگری مطرح کرده است:

«اگر ده مرتبه هم به او شیر دهند در صورتی که بین آن ده مرتبه، هیچ فاصله حتی به طعام دادن نباشد احتیاط واجب آن است کسانی که به واسطه ی شیر خوردن او به او محرم می‌شوند، با او ازدواج نکنند و نگاه محرمانه هم با او ننمایند».^{۱۸}

مذاهب اهل سنت مانند شافعیه و حنبله گفته‌اند ناچار باید از پنج نوبت شیر کمتر نباشد. حنفیه و مالکیه گفته‌اند به مجرد شیردادن چه بسیار یا کم ولو با قطره ای تحریم حاصل می‌شود.^{۱۹} همین که مسمای آن صورت بگیرد، برای حرمت ازدواج کافی است حتی به اندازه ی یک قطره که معمولاً روزه را باطل می‌کند. در عین حال، عبید و ابو‌ثور ملاک نشر حرمت در رضاع را سه بار شیر خوردن می‌دانند.^{۲۰}

ب- سن شیرخوار

از دیگر شروط محرمت رضاعی، سن مُرْتَضِع یا رَضِیع است. برخی گفته‌اند که شرط است که سن او باید کمتر از دو سال باشد. یعنی شیرخوردن او قبل از تمام شدن دو سال باشد. ابن زُهره قائل به اشتراط سن کودک شده است و بر این مسأله ادعای اجماع کرده است.^{۲۱} میرداماد قائل به عدم اشتراط سن فرزند رضاعی است و برای این امر سه دلیل می‌آورد:

الف- اصل عدم اشتراط است.

ب- عموم آیه «...و امهاتکم اللاتی ارضعنکم و اخواتکم من الرضاعه»

ج- مراعات احتیاط

وی در ادامه به روایت مشهور از پیامبر اکرم (ص) که فرمود «لَارِضَاعَ بَعْدَ فِطَامٍ»، یعنی پس از پایان یافتن شیرخوارگی رضاع و شیر دادنی نیست، اشاره می‌کند و می‌نویسد:

«بنا بر ظاهر و سیاق کلام این سخن مربوط به راضِع بوده و نه مسأله ارتضاع و این امری

۱۵- میرداماد، محمد باقر، ضوابط الرضاع، صص ۲۷۵ تا ۲۹۲.

۱۶- شهید ثانی زمین الدین بن علی جبعی عاملی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة، ج ۶، ص ۱۶۹.

۱۷- راشدی لطیف و سعید راشدی، رساله توضیح المسائل نه مرجع، ص ۱۳۷۰.

۱۸- خوبی، سیدابوالقاسم، رساله توضیح المسائل، ص ۳۸۸، مسأله ۲۴۸۳.

۱۹- مغنیه محمدجواد، فقه تطبیقی، ص ۲۸۳.

۲۰- شمس الدین، محمدجعفر، نکاح و طلاق در مذاهب پنج گانه اسلامی، ص ۱۳۰.

۲۱- حسینی ابن زهره، حمزه بن علی، غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، ص ۳۳۵.

در این جا مراعات طریقه‌ی احتیاط به عنوان یکی از ادله‌ی عدم اشتراط، ذکر شده است و به نظر می‌رسد صرفاً به عنوان مؤید کلام بوده باشد.^{۲۳}

شهید ثانی می‌نویسد: «اگر شیر خوردن طفل پس از اتمام دو سالگی باشد موجب نشر حرمت نکاح نمی‌شود، هر چند شیر خوردن طفل به مدت یک یا دو ماه پس از دو سال جایز می‌باشد، البته شیر خوردن در فاصله بین دو سال، فقط در مورد طفلی که شیر می‌خورد شرط می‌باشد و در مورد فرزند خود زن شیرده، شرط نیست بنابراین اگر زنی که سن بچه خودش دو سال کامل باشد و سپس با شیر آن بچه کودک دیگری را شیر دهد که سن آن کودک بین دو سال است، طبق صحیح‌ترین دو قول، این شیر دادن نشر حرمت می‌کند.» وی می‌افزاید: «ملاک در مورد دو سال، محاسبه آن به ماه‌های قمری است.»^{۲۴}

صاحب کتاب جواهر الکلام در این مورد اضافه می‌کند که: «از کلمات بسیاری از فقها چنین استنباط می‌گردد که این دو سال نه فقط شرط مُرْتَضِع است بلکه علاوه بر آن معتبر است که از سن بچه‌ی خود مرضعه نیز بیش از دو سال نگذشته باشد.»^{۲۵}

مذاهب اهل سنت مانند شافعیه، مالکیه و حنابله گفته‌اند که زمان شیر خوردن طفل تا دو سال است ولی ابوحنیفه گفته است تا دو سال و نیم.^{۲۶} البته ابویوسف و محمد مثل امامیه و سایر مذاهب فتوا داده‌اند.^{۲۷}

بیشتر فقهای معاصر قائل به اشتراط سن مرتضع هستند.^{۲۸} آیت الله صادقی تهرانی می‌نویسد: «ظاهراً در ایام شیرخوارگی هم بچه‌بایستی در سن شیرخوارگی باشد و هم شیر دادن زن از حدود دو سال نگذشته باشد، که برحسب روایات مشهور از پیامبر بزرگوار «لَارِضَاعَ بَعْدَ فِطَامٍ»، «پس از پایان یافتن شیرخوارگی رضاع و شیر دادنی نیست» که این حدیث شیرخوارگی در غیر این دو سال را ناچیز خوانده است، زیرا «فِطَامٍ» پایان شیرخوارگی است که برحسب آیه‌ی «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ» (سوره بقره، آیه ۲۳۳) دو سال مقرر شده است، و چنان‌که فرزند اصلی که شیر خوردگی‌اش بیش از دو سال شده دیگر شرعاً به او شیرخواره نمی‌گویند. پس چگونه فرزند فرعی می‌تواند پس از گذشتن این دو سال، حکم شیرخواره را داشته باشد؟»^{۲۹}

۲۲- میرداماد، محمدباقر، ضوابط الرضاع، ص ۲۹۷.

۲۳- نورمفیدی، سیدمجتبی، سبک شناسی فقهی میرداماد، ص ۳۰۴.

۲۴- شهید ثانی، زین الدین بن علی بن علی جبعی عاملی. ترجمه نموداری شرح لمعه، ج ۶، ص ۱۷۱.

۲۵- نجفی، محمدحسین، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۲۹، ص ۲۹۷.

۲۶- مغنیه، محمدجواد، فقه تطبیقی، ص ۲۸۳.

۲۷- شمس الدین، محمدجعفر، نکاح و طلاق در مذاهب پنج گانه اسلامی، ص ۱۳۱.

۲۸- راشدی لطیف و سعید راشدی، رساله توضیح المسائل نه مرجع، ص ۱۳۷.

۲۹- صادقی تهرانی، رساله توضیح المسائل نوین، مسأله ۶۵۸.